

V referátech L. I. Brežněva a A. N. Kosygina i ve vystoupeních řady delegátů na XXIII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu se poukazovalo na vzrůstající význam konkrétních sociologických výzkumů pro řešení nejen teoretických, ale i praktických úkolů výstavby komunismu. A. N. Kosygin ve svém referátu mimo jiné zdůraznil, že „sociologické výzkumy založené na materialistickém chápání dějin a zobecňující konkrétní fakta života socialistické společnosti hrají den ze dne stále větší úlohu při řešení praktických otázek politických, výrobních i výchovných“.

Sociologické výzkumy, prováděné na základě historického materialismu a používající vědeckých metod a technik, poskytují objektivní informaci o průběhu a vývoji konkrétních společenských procesů, institucí a skupin a tím přispívají k vědeckému řízení vývoje společnosti.

Výsledky vědeckého zkoumání poměru lidí k práci, zařazování do pracovního procesu a volby povolání, vlivu mimopracovní doby na formy pracovní činnosti a osobní život člověka, problémů efektivnějšího využívání sociálně psychologického faktoru při utváření nového člověka a zvyšování produktivity práce, mají velký teoretický a národohospodářský význam a je jich v plánování národního hospodářství využíváno. Nezbytnost takového vědeckého zkoumání zdůrazňuje usnesení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu „O opatřeních k dalšímu rozvoji společenských věd a zvýšení jejich úlohy při výstavbě komunismu“.

Vědecké řízení rozvoje společnosti vyžaduje přesnou znalost mechanismu společenských zákonů, což opět předpokládá systematický konkrétní sociologický prů-

zkum velkého okruhu problémů spojených s činností člověka, s jeho objektivním postavením ve společnosti, potřebami a stupněm jejich uspokojování, a s jeho vztahem k různým jevům a procesům.

Výzkum mechanismu různých forem společenské činnosti lidí, v jejichž rámci se tyto zákony projevují, vyžaduje detailně rozpracovaných specifických metod a technik v systému společenských vztahů přizpůsobených zkoumání člověka (dotazníky, rozhovory, pozorování, sociální experimenty, analýzy osobních i veřejných dokumentů, uplatnění různých matematických a statistických metod sběru a zpracovávání prvotních sociálních informací), to je použití metod a technik, jichž rozsáhle využívali Marx, Engels a Lenin při konkrétním zkoumání sociální skutečnosti. Po vítězství Velké říjnové socialistické revoluce byly marxistické tradice v oblasti konkrétních sociologických výzkumů a kritiky buržoazní empirické sociologie dále rozvíjeny v pracích sovětských sociologů.

V posledních letech prováděly sociologické výzkumy jak ústavy Akademie věd SSSR, tak sovětské vysoké školy. V mnoha sovětských městech byly zřízeny speciální laboratoře a skupiny, které získaly určité zkušenosti při provádění sociologických a sociálně psychologických výzkumů a publikovaly řadu zajímavých prací.¹

Přestože se již sociologické výzkumy staly svérázným „společenským hnutím“, svou vědeckou úroveň a rozsahem mnohdy bohužel neodpovídají potřebám rozvoje sovětské společnosti a jejich výsledky se dostatečně nevyužívají při rozpracovávání vědeckých základů společenského řízení, při plánování apod.

¹ *Vzestup kulturní a technické úrovně sovětské dělnické třídy* (Socekis, M., 1961), *Společenské a osobní* (Voronežskij universitet, 1961), *Otázky organizace a metodiky konkrétního sociologického výzkumu* (Rosvuzizdat, 1963), *Manželství a rodina v sovětské společnosti* (M., Mysl, 1964), *Technický pokrok a dělnická třída* (M., Nauka, 1965), *Práce a rozvoj osobnosti* (Lenizdat, 1965), *Kopanka po*

dvacetipěti letech (M., Nauka, 1965), *Sociální výzkum* (T. 1, M., Nauka, 1965), *Zkušenosti a metody konkrétního sociologického výzkumu*, (M., Mysl, 1965), *Kvantitativní metody v sociologii* (M., Nauka, 1966), *Sociologie v SSSR* (TT. 1, 2, M., Mysl 1966), *Člověk a jeho práce* (M., Mysl, 1967), *Metodika a technika sběru a zpracování prvotních sociologických informací* (M., Nauka, 1968) aj.

Dodnes si někteří vědečtí pracovníci zcela jasně neuvědomují význam sociologických výzkumů, a proto jim mnohé aktuální společenské problémy unikají. Výzkumy se často provádějí metodami, které neodpovídají elementárním vědeckým kritériím a výsledky dotazníkových šetření se nezpracovávají vědeckým způsobem. Pro určitou část výzkumníků je příznačná „anketomanie“ — totiž přílišné zveličování významu výzkumů prováděných metodou dotazníků a nedoceňování takových důležitých metod, jakými jsou sociologická pozorování, sociální experiment, sociálně psychologické testy, statistická procedura a jiné.

Dosud nebyly dostatečně zpracovány jednotné zásady metod a technik sociologického výzkumu; široce se neuplatnila ani matematika, statistika, kybernetické modelování a jiné exaktní metody výzkumu a zobecňování sociologického materiálu.

Výzkum mnohdy trpí empirismem, popisností, chybí v něm hluboká teoretická zobecnění a neposkytuje seriózní podklady pro využití v praxi. Do značné míry to způsobují příčiny vědeckoorganizačního charakteru. Chybí odborná příprava pracovníků pro oblasti řady sociologických disciplín (konkrétní sociologie, sociální psychologie, sociální antropologie a jiné); sociální statistika, sociální modelování a řízení, metody a techniky sociálních výzkumů se nepřednášejí ani na univerzitách ani v institutech.

Až do nedávné doby neexistovalo centrální řízení rozvoje konkrétních sociologických výzkumů, což značně snižovalo úroveň sociologické vědy, zbavovalo ji možnosti podílet se na přijímání důležitých sociálních a národohospodářských rozhodnutí a na vyjasňování aktuálních společenských problémů.

Vážné nedostatky v oblasti rozvoje konkrétního sociologického výzkumu vyplývají z velmi neurčitých představ o specifice jeho předmětu a jeho místu v systému společenských věd. Sociologický výzkum v Sovětském svazu se povětšinou rozvíjí na rozmezí historického materialismu — který má metodologický význam pro všechny společenské vědy — a dalších společenských věd (ekonomie, práva, psychologie, etnografie). Proto se mnozí filosofové dosud domnívají, že sociologické

výzkumy jsou úkolem konkrétních společenských věd, zatímco specialisté v oblasti konkrétních společenských věd soudí, že je to záležitost filosofů. To však poškozuje celý komplex sociologických věd.

*

Rozvoj konkrétních sociologických výzkumů na základě vědecké metodologie dialektického a historického materialismu a proniknutí metod exaktních věd do sociologie rozšířilo okruh sociologických problémů (výzkum sociálních problémů práce, životního stylu, sociálních skupin uvnitř základních tříd, společenských institucí aj.).

Sociologie zkoumá společnost jako celistvý, organizovaný systém společenských vztahů, institucí a společenských skupin vzájemně se ovlivňujících, tj. sociální strukturu společnosti. „Předpokládáme,“ napsal Marx, „určitý stupeň vývoje výrobních sil lidí a dostaneme odpovídající formu směnného styku (commerce) a spotřeby. Předpokládáme určitý vývojový stupeň výroby, směnného styku, spotřeby a dostaneme odpovídající formu společenského zřízení, odpovídající organizaci rodiny, stavu nebo tříd, zkrátka odpovídající občanskou společnost. Předpokládáme takovou občanskou společnost a dostaneme příslušné politické zřízení (état politique), které je pouze oficiálním výrazem této občanské společnosti.“ (K. Marx—B. Engels, *Spisy* sv. 27, Praha 1968, s. 509.)

Zkoumání zákonitostí forem činnosti a rozvoje výroby, směny a spotřeby v určité etapě vývoje společnosti je předmětem ekonomie; zkoumání zákonitostí a forem fungování a rozvoje společenských vztahů lidí, zkoumání vztahů mezi třídami a uvnitř tříd a společenských institucí usměrňujících tyto vztahy, určité organizace sociálních systémů (rodina aj.) a sociálních skupin uvnitř společnosti a jejich vzájemného působení, stejně tak jako vzájemné působení různých společností je předmětem sociologie.

Specifika a odlišnost sociologie od ostatních společenských věd (politické ekonomie, práva aj.) spočívá v tom, že zkoumá sociální systémy a sociální jevy z hlediska jejich působení na rozvoj společenských vztahů mezi lidmi, na utváření člověka, na jeho vědomí a jednání; přitom zkoumá

i zpětný vliv určitých systémů společenských vztahů lidí na ekonomický i politický rozvoj společnosti.

Sociologie zkoumá společnost jako celistvý systém rozvíjející se podle přírodně historických zákonů jako živý, soustavně se vyvíjející společenský organismus.

Obecná sociologická teorie (tj. historický materialismus) zkoumá nejobecnější zákony vzniku, rozvoje a střídání společensko-ekonomických formací (určující úlohu způsobu výroby, zákon souladu výrobních vztahů s úrovní výrobních sil atd.).

Předmětem konkrétního sociologického výzkumu jsou specifické zákonitosti fungování a rozvoje sociálních systémů a organismů uvnitř společnosti (tříd, sociálních i sociálně psychologických skupin, společenských institucí atd.) a vzájemné působení jejich prvků, například vztahy mezi třídami a uvnitř tříd, zákonitosti vzájemného působení různých prvků sociální struktury, zákonitosti vztahu lidí k práci, motivy práce, rozvoj kulturních zájmů společenských skupin, vytváření veřejného mínění, hodnotových orientací osobnosti atd.

Obecná sociologická teorie je vědou zkoumající nejobecnější zákony rozvoje společností jako celku a formy jejich realizace v historické činnosti lidí. Jejím východním předpokladem je materialistické řešení otázky vzájemného vlivu společenského bytí a společenského vědomí, materiálních a duchovních jevů, ekonomiky a politiky, politiky a ideologie atd. Sociologie se stala vědou právě tím, že Marx objevil materialistické pojetí dějin, přičemž nejen uvedl v soulad sociologii s materialistickými zásadami, ale v souladu s nimi ji přetvořil. „Učinil to tak,“ napsal Lenin, „že z různých oblastí společenského života vyňal ekonomickou oblast, že ze všech společenských vztahů vyňal výrobní vztahy jako základní, prvotní, určující všechny ostatní vztahy.“ (V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 1, Praha 1951, s. 146.)

Analýza materiálních vztahů umožnila okamžitě postřehnout opakovatelnost a zákonitost v životě společnosti a vypracovat zásadní pojetí — pojetí společensko-ekonomické formace, jejíž rozvoj je totožný s přírodně historickým procesem.

Konkrétní výzkum sociální skutečnosti a zobecnění výsledků společenských věd je nedílnou organickou metodou marxistické

sociologie, bez níž by nebyl možný ani její vznik, ani její soustavný vývoj.

„Pohyb lidstva je podle nové teorie určen vývojem výrobních sil, jež vedou ke změnám ekonomických vztahů. Proto jakýkoli historický výzkum je nutno začínat zkoumáním stavu výrobních sil a ekonomických vztahů dané země. Avšak pouze při tom nemůže zkoumání samozřejmě zůstat: je nutné ukázat, jak se holá kostra ekonomie pokrývá živým tělem sociálně politických forem a poté — a to je nejzajímavější a nejpřitažlivější stránka úkolu — ideami, city, tužbami a ideály lidstva. Do rukou výzkumníka se dostává, je-li to tak možno říci, mrtvá látka... Z jeho rukou musí vyjít organismus plný života.“ (G. V. Plechanov, *Sočinenija*, T. VII., s. 233—234.)

Obecná sociologická teorie a konkrétní sociologické výzkumy — dvě sféry sociologické vědy — jsou organicky spjaté. Stavění těchto dvou stránek jedné vědy o společnosti do protikladu vede buď ke scholastice nebo k empirismu.

Organická jednota obecné sociologie a konkrétních sociologických výzkumů znamená však popírání specifiky a rozdílů v jejich metodách. Dělení poznatků na teoretické a konkrétní, což existuje nejen v přírodních vědách (například teoretická a experimentální fyzika), ale i v některých společenských vědách (například politická ekonomie a konkrétní ekonomiky), je podle našeho názoru oprávněné i v sociologii. Vyjadřuje objektivní potřebu dělby práce uvnitř organicky jednotných disciplín vědy o společnosti. Tato dělba práce předpokládá rozdílnost úkolů a problémů výzkumu, specifiku metod a technik, hlubší specializaci vědeckých pracovníků. Sociolog, který se specializoval na konkrétní sociologický výzkum sociální skutečnosti, musí dokonale ovládat metody statistických výzkumů, dotazníků, rozhovorů, analýz osobních dokumentů, sociálního experimentu, musí umět používat matematické metody sběru a zpracovávání prvotních informací. Obecná sociologie vyzbrojuje konkrétní sociologické výzkumy teorií a metodologií přístupu ke zkoumání rozličných faktů, jevů a procesů. Konkrétní sociologické výzkumy poskytují obecné sociologii nová fakta o nových procesech života společnosti. Aby bylo možné vědecky rozvíjet

teorii, je třeba znát soustavu faktů; aby bylo možné získat soustavu faktů, je třeba se opírat o vědeckou teorii.

Bylo by však chybné domnívat se, že vztahy mezi obecnou sociologickou teorií a konkrétními sociologickými výzkumy nemohou být zprostředkovány celou řadou článků. Navíc má výzkum společnosti ve srovnání s obecně teoretickým výzkumem ještě vyšší rovinu, rovinu sociálně filosofickou.

Systém vědeckých sociologických výzkumů, který poskytuje souhrnný obraz sociálního světa, lze klasifikovat takto:

— *obecná sociologická teorie*, tj. historický materialismus, zkoumá nejobecnější zákony vzniku, rozvoje a střídání společensko-ekonomických formací, tj. nejobecnější zákony společnosti;

— *teorie sociální struktury společnosti*. V této rovině se zkoumají zákony vzájemného působení a fungování různých sociálních systémů a organismů v rámci dané sociální struktury;

— *teorie různých sociálních systémů* se zabývá specifickými zákonitostmi působení jednotlivých stránek a jevů sociálního života (sociologie rodiny, sociologie práce, sociologie města, sociologie venkova atd.);

— *empirická úroveň* — výzkum sociálních faktů a jejich vědecká systemizace.

Všechny tyto roviny nejen vzájemně souvisí, nejen se vzájemně doplňují či jedna druhé slouží za základ, ale mají i samostatný význam.

Tak například sociálně politická informace, získaná v empirické rovině, může mít velký poznávací význam a sloužit jako základ pro přijetí důležitých sociálně politických nebo sociálně ekonomických rozhodnutí.

Zákony a kategorie historického materialismu jsou jádrem, dřením, základem celého systému vědecké sociologie, jakož i dalších společenských věd. Právě marxismus poprvé vypracoval, přesně vymezil a zavedl ve vědě takové důležité kategorie jako *ekonomická a sociální struktura, sociální systém, sociální vztahy a funkce, sociální skupiny a vrstvy, kolektiv, sociální role* a mnoho jiných.

Marxistická sociologie je stranická věda, která otevřeně staví své metodologické pozice proti domnělé nestranickosti a nadstranickosti pozitivismu. Mezi *marxistickou a buržoazní sociologií* je zásadní rozhraní

-- protikladnost jejich sociálních, politických a teoretických pramenů, nesmiřitelnost idealistického a materialistického pojetí dějin, vědeckého konkrétního zkoumání sociálního života a empirismu.

Lze uvést dva základní zdroje empirismu značně rozšířeného i v našich současných výzkumech.

První spočívá v tom, že se nedostatečně přihlíží k hierarchii rovin sociálního výzkumu, z vyšších rovin se přímo „přeskakuje“ k empirickému výzkumu, opomíjejí se zprostředkovací články, teorie středních rovin. Je i možné přímo zkoumat základní sociologické kategorie (jako například společenské bytí a společenské vědomí) v empirické skutečnosti. Pro úspěšný výzkum těchto kategorií je nutné analyzovat formy jejich projevu v sociální struktuře společnosti, v sociálních systémech a organismech, v základních kolektivech společnosti, v motivaci a činnosti jednotlivců — jinými slovy: *vybudovat systém teorie střední roviny a převést koncepční pojetí do operačního, přístupného empirickému výzkumu, kvantitativnímu měření atd.*

Marx výrazně varoval před hlubokými metodologickými chybami, k nimž vede vulgární chápání vzájemného vztahu teorie a empirie ve vědeckém zkoumání: „Hrubý empirismus se tu zvrací ve falešnou metafyziku, která se pachtí, aby nepopíratelně empirické jevy vyvodila přímo, prostou formální abstrakcí, z obecného zákona nebo aby mu je nějak připsobila.“ (K. Marx, *Teorie o nadhodnotě I*, Praha 1958, s. 95). Mezi teorií vyšší roviny, obecným zákonem a empirickými jevy neexistuje přímý přechod. K jeho uskutečnění je zapotřebí celého teoreticko-metodologického a metodického instrumentária sociologie, vyspělé a rozvětvené vědy jako nástroje poznání společnosti.

Druhým pramenem empirismu je nesytematicnost výzkumu. Žádný kvantitativní rozsah, žádná masovost sociálního výzkumu se sama neospravedlní, jestliže výzkum nebude podřízen přesně stanovenému teoretickému i praktickému cíli, jestliže nebude spjat s celou sociální strukturou společnosti. Lenin zdůrazňoval: „Fakta, vezmeme-li je v jejich celku, v jejich souvislosti, jsou nejen tvrdošíjná, ale i naprosto přesvědčivá věc. Drobná fakta, vytržená z celku bez souvislosti, kusá a náhodná, nejsou nic jiného než hříčka nebo

ještě něco horšího". (V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 23, Praha 1959, s. 289.)

Abychom se vyvarovali empirismu a subjektivismu při zkoumání faktického materiálu, je nezbytné uvést jakýkoliv sociální výzkum — v závodech, v kolchoze, ve městě, v armádě atd. — do vzájemného vztahu s „celkem“ — se systémem sociálních vztahů v sovětské společnosti. Jedině tehdy může mít rozsahem „malý“ sociologický výzkum velký teoretický a praktický efekt.

Konkrétní výzkum sociálních jevů a procesů vyžaduje odhalit mechanismus působení obecných a specifických zákonů v konkrétní situaci. Sociální mechanismus je souhrnem funkčně spjatých materiálních podmínek a společenských vztahů lidí představujících celistvý, relativně stálý systém, určující normy vzájemných vztahů a činností lidí v konkrétních, místních i časových podmínkách v reálných situacích.

Obecné zákonitosti sociálního vývoje se projevují ve specifických zákonitostech, které jsou předmětem zkoumání řady speciálních společenských věd, např. konkrétní ekonomiky, sociální psychologie aj. Předmětem konkrétního sociologického výzkumu je vzájemný vliv systému materiálních podmínek a sociálních vztahů na jedné straně, a jednotlivců, skupin, jejich vědomí a společenské činnosti na straně druhé.

Ekonomika práce například zkoumá ekonomický aspekt pracovních vztahů, které se vytvořily v konkrétní situaci daného závodu, v odvětví národního hospodářství, v ekonomické oblasti; psychologie práce zkoumá utváření psychiky člověka v procesu jeho součinnosti s technikou; sociální psychologie analyzuje proces utváření sociálně psychologických vztahů v konkrétních podmínkách práce. Na rozdíl od těchto věd předmětem sociologického výzkumu sociálních problémů stále je působení celého komplexu podmínek, obsahu, charakteru práce a pracovních vztahů na utváření vědomí jednotlivců, malých skupin a na formy jejich sociální činnosti. Analogicky se určuje obsah i úkoly výzkumu dalších sociálních problémů.

Diferenciace sociologického výzkumu na jednotlivé disciplíny je objektivní nezbytností rozvoje poznávání společnosti. Připomeňme v této souvislosti jen vášnivě spo-

ry o oprávněnost existence takových oblastí ekonomiky, jako je ekonomika práce, ekonomika průmyslu, ekonomika stavebnictví, ekonomika zemědělství či takových oblastí psychologie, jako je psychologie práce, psychologie osobnosti aj. Dnes není rozvoj ekonomiky nebo psychologie myslitelný bez rozvoje speciálních oborů těchto věd.

Vycházíme-li z předmětů i úkolů konkrétního sociologického výzkumu, lze nastínit některé etapy jeho provádění. Účelné se jeví zdůraznit tyto samostatné etapy výzkumu:

— *analýza systému hlavních a vedlejších faktorů určujících utváření daných sociálních vztahů v konkrétních časových i místních podmínkách, ve výrobní i nevýrobní sféře lidské činnosti (zkoumání statistických dat, veřejných dokumentů aj.);*

— *stanovení konkrétní zákonité souvislosti mezi působením sociálních podmínek a ekonomických faktorů na jedné straně a vědomím lidí a jejich činností na straně druhé (používání dotazníků, provádění rozhovorů a bezprostřední pozorování může pomoci určit stupeň rozvoje vědomí skupin lidí, o které se sociolog zajímá, stupeň souladu jejich osobního hodnocení praktické činnosti);*

— *zjištění, nakolik jsou výsledky výzkumu v souladu s vytčenými společenskými cíli, charakteristika odchylek od celospolečenských cílů, jež vznikly při zkoumání objektu (použití kvantitativní i kvalitativní analýzy prvotních informací, matematických metod zpracování materiálů);*

— *vypracování nových teoretických tezí napomáhajících rozvoji obecné sociologické teorie a konkrétních praktických opatření, jejichž realizace umožní regulovat různé sociální procesy a jevy ve směru objektivních potřeb společnosti.*

Specifika předmětu výzkumu, metod sběru a zpracování informací umožňuje sociologii plnit vcelku tyto základní funkce: vyzbrojuje lidi znalostmi objektivních zákonitostí sociálních procesů (poznávací funkce); umožňuje zpracovat praktická doporučení pro systemizaci činnosti sociálních systémů v různých oblastech života společnosti (*sociálně inženýrská nebo sociálně řídicí funkce*) a konečně hraje velkou roli v procesu ideologické výchovy člověka,

v utváření jeho vědeckého světového názoru (*ideologická funkce*).

*

Základním problémem konkrétní sociologické analýzy je v současné době výzkum systému „*člověk — sociální skupina — společnost*“. Řešení tohoto složitého sociologického problému vyžaduje zkoumat tyto otázky: sociální vztahy ve městě a na venkově, vliv vědecko-technické revoluce na tento proces, sblížování duševní a fyzické práce; cesty překonávání rozdílu mezi kulturními potřebami města a venkova; vědecké základy rozvoje sociální struktury výrobních kolektivů; vliv sociálních důsledků vědecko-technické revoluce a usku- tečňované přestavby řízení výroby na vzájemné vztahy společnosti a kolektivů, kolektivů a osobnosti, na vztahy v kolektivech, na rozvoj morálních a hmotných stimulů práce v kolektivech; neefektivnější formy socialistického soutěžení uvnitř kolektivů a mezi nimi; vztah různých skupin pracujících k práci, motivy jejich pracovní činnosti; sociologické aspekty zařazování do pracovního procesu a volby povolání; sociologické aspekty racionálního využívání pracovních zdrojů; sociální otázky likvidace málo kvalifikované práce; sociální a sociálně psychologické faktory zvyšování produktivity práce a utváření vyspělé osobnosti; vzájemný vztah mezi pracovním kolektivem a obyvatelem přilehlého mikrorajónu; překonávání pozůstatků sociální nerovnosti mezi mužem a ženou ve výrobě i v životě; překonávání záporných jevů ve vědomí a jednání lidí. Speciálního výzkumu zasluhují tzv. malé sociální a sociálně psychologické skupiny společnosti, zejména taková specifická skupina, jako je rodina. Přitom se zkoumá její vnitřní i vnější struktura, sociální funkce mimopracovní doby i volného času jejích členů, sociální aspekty životního stylu, zajišťování každodenních potřeb aj.

V současné etapě společenského rozvoje se věnuje zvláštní pozornost komplexnímu výzkumu, jenž se zabývá sociálními aspekty ekonomické reformy. Zkoumá se přitom nejen práce, její náplň, organizace, nejen hmotné sociální a morální stimuly pracovní činnosti sovětských lidí, ale i problémy reprodukce pracovní síly a zabezpečení všestranného rozvoje osobnosti, sociálních změn probíhajících jak v práci, tak v ži-

votním stylu. Takový komplexní přístup ke zkoumání jevů sociální skutečnosti umožňuje odhalit v životě řadu reálných rozporů, které vyžadují okamžitá opatření v sociální regulaci. Tak se mimo jiné ukázalo, že se nebere v současné době v úvahu existence neformálních vztahů v kolektivech, sjednocující lidi podle autority, prestiže a hodnot. Shromážděné materiály ukazují, že je nezbytné aktivizovat neformální strukturu kolektivu, v jehož lidském potenciálu jsou skryty velké rezervy zvyšování produktivity práce, které často unikají pozornosti vedoucích, ovlivňujících kolektiv pouze formálně.

Neméně aktuální se ukázal i význam problému racionálního využití obyvatelstva v národním hospodářství. Praktický význam tohoto problému se stane očividným, uvážíme-li, že přirozený přírůstek obyvatelstva (produktivního věku) v letech 1965 až 1967 činil několik miliónů lidí. Tento přírůstek vznikl také uvolněním řady osob z průmyslových závodů v důsledku komplexní automatizace, z domácností v důsledku jejich mechanizace a dále i z řad přesedlanců. V mnohých oblastech západní části Sovětského svazu vzniká fakticky velká rezerva nadbytečné pracovní síly. První konkrétní sociologický výzkum problému částečného využití této pracovní rezervy ukázal, že je nezbytné brát v úvahu nejen hmotné a morální potřeby a možnosti této části obyvatelstva, ale také charakter a náplň jeho práce, motivy pracovní činnosti a specifiku životního stylu. Do nedávné doby se přirozený pohyb pracovní síly v Sovětském svazu jednostranně klasifikoval buď jako honba za hmotným blahobytem, nebo naopak jako hnutí motivované výhradně morálními důvody — pomoci oblastem trpícím nedostatkem pracovní síly. Údaje konkrétního sociologického výzkumu pomohly odhalit složitější závislost. Ukazuje se, že základem tohoto pohybu je nezbytnost přesunu pracovní síly v rámci státu a motivem změny místa zaměstnání a pobytu je v první řadě nespokojenost s charakterem a náplní práce nebo pracovními podmínkami. Hmotné a morální motivy či motivy kultury života jen doplňují to, co již bylo řečeno.

Neméně závažným sociologickým problémem je fluktuace pracovní síly. Fluktuace se často v praxi chápe jako přechod pra-

covníka z jednoho závodu do druhého. Bere se přitom v úvahu ekonomická ztráta daného podniku, společné ztráty všech podniků a ztráty v organizaci práce vznikající promarněním pracovního času při změně zaměstnání. Po sumarizaci vyjde účtyhodné číslo, které se stává podkladem pro kategorický požadavek: likvidovat fluktuaci administrativními, v lepším případě ekonomickými prostředky.

Konkrétní sociologická analýza ukazuje, že je nezbytné rozlišovat pohyb pracovních sil jednak jako realizaci objektivních tendencí ke změně práce, jednak fluktuaci ve vlastním slova smyslu jako odchod ze závodu z jiných motivů. Pohyb pracovních sil související s růstem kvalifikace a vzdělání a osvojení nové profese je zcela zákonitý a bude se zvyšovat. Při takovémto pohybu celá společnost i pracovník jen získávají. V průběhu ekonomické reformy je nezbytné rozvíjet hmotné a morální stimuly zajišťující nejen stabilitu, ale i dynamiku osazenstva závodu. Je nutné, aby si každý závod vypracoval perspektivní plán sociální mobility svých zaměstnanců. Jak ukázal výzkum, proces fluktuace pracovních sil ve vlastním slova smyslu má zdroj v rozdílné technické vybavenosti závodu, v náplni práce, v pracovních podmínkách, v zabezpečování bytů, dětských zařízení atd. Sociologický výzkum provedený v závodech v Úfě mimo jiné ukázal, že 50 % pracovníků opustilo závod pro špatné bytové podmínky, 33 % pro nespokojenost s pracovními podmínkami a necelých 20 % pro nízký výdělek.

Mimořádného významu nabývá sociologický výzkum v ideologické a kulturně výchovné práci díky zkoumání zdrojů zvyšování účinnosti prostředků masové komunikace — rozhlasu, televize, tisku, filmu aj.

V současných podmínkách nesmírně vzrůstá úloha subjektivního činitele při organizování strukturálních prvků v jednotný, přesně fungující sociální systém. Specifika zpětné vazby při řízení ekonomické a sociální struktury moderního průmyslového závodu spočívá v tom, že řídicí informace a charakter reakce na ni závisí na úrovni, kulturnosti, vzdělanosti a schopnosti člověka. Je nezbytné zkoumat všechny tyto procesy.

Pro zvýšení efektivnosti výsledků konkrétního sociologického výzkumu je nezbytné dále zdokonalovat jeho metody a techniky. Společnost jako složitý systém vládne specifickými zákony fungování a vývoje. Jestliže se zákony a mechanismy fungování zkoumají pomocí strukturálně funkcionální analýzy, pak zákony rozvoje pomocí analýzy genetické. V současné době je cílem konkrétního sociologického výzkumu mnohdy jen zkoumání zákonů fungování. Používá se metody strukturálně funkcionální analýzy těchto zákonů. V souvislosti s tím vzniká problém organického spojení metod strukturálně funkcionální a genetické analýzy sociální činnosti, neboť jen takové spojení, vlastní marxismu, umožňuje odhalovat objektivně existující vazby mezi zákony fungování a vývoje společnosti.

Problémem zůstává další rozvoj takové specifické metody konkrétní sociologické analýzy, jako je metoda sociálního experimentu. Až dosud se sociální experiment rozvíjel nedostatečně.

Sociologie je typ sociální vědy, která se charakterem svých metod a působením na praxi stále více přibližuje rovině přírodních věd. Marx a poté i Lenin nejednou upozorňovali na nezbytnost *přírodovědecké přesnosti* při zkoumání společenských procesů.

Příznačným rysem rozvoje sociologického výzkumu v posledních letech je rostoucí *uplatňování matematického aparátu* na různých úrovních poznání. Avšak při aplikaci kvantitativních metod v sociologickém výzkumu existují dvě krajnosti. Na jedné straně se matematický aparát používá bez solidního teoretického promyšlení, na druhé straně matematické teorie, konstrukce a modely usilující o rozvoj specifického matematického aparátu sociologie nemají ve většině případů nějakou empirickou bázi a mají protichůdný, někdy i poněkud abstraktní charakter.

Je to důsledek nedostatečně hlubokého pochopení podstaty a významu obecné sociologické teorie — historického materialismu — a příliš abstraktního výkladu specificky teoretických problémů, které se projevují nejen ve zjevné, ale i ve skryté formě. Matematické metody umožňují odhalovat a určovat funkční vztahy. Postrádají-li však tyto metody vědecko-teoretickou bázi, pak tyto vztahy postrádají ne-

zbytné zdůvodnění. Proto důležitou podmínkou úspěšné aplikace matematických metod v sociologii je rozvoj sociologické teorie na základě konkrétního sociologického výzkumu.

Neméně závažný je problém používání existujících matematických metod a teorií k analýze tak specifické činnosti člověka, jakou je činnost sociální. Zde je rovněž nutné vycházet z přesného teoretického zaměření. V současné době se mnohé sociologické problémy řeší převážně empiricky. Zejména proto se nezíská popis vývoje soustavy ukazatelů v čase. Odtud pramení nemožnost extrapolace výsledků empirického výzkumu na delší časové období. Vzniká otázka nezbytnosti přihlížet ke specifice matematických teorií i metod uplatňovaných v různých vědních oborech a otázka vývoje specifických matematických metod a teorií, zejména pro potřeby sociologie.

Matematické metody, které dnes používají sovětské sociologové, jsou neobyčejně různorodé: teorie informace, aparát teorie stability, teorie markovských řetězců, lineární programování, faktorová analýza, korelační analýza, teorie her a mnohé jiné. Tyto metody byly vypracovány ve vědách sociologii vzdálených a bylo by proto vážnou chybou je přejímat pro sociologickou analýzu skutečnosti mechanicky.

Lineární programování a teorie her, jak známo, se rozvíjely při řešení ekonomických úkolů; korelační i faktorová analýza — v psychologii a biologii; teorie stability — v mechanice a astronomii; teorie markovských řetězců je samostatným odvětvím matematiky.

Každá matematická metoda uplatňovaná v současné době v sociologii má své nedostatky zejména proto, že organicky souvisí se specifickým předmětem výzkumu. Aparát teorie lineárního programování, teorie her, teorie operací pracuje na bázi početní informace (rubly, tuny, jednotky produkce atd.). Přímé přenesení tohoto aparátu do sociologického a sociálně psychologického výzkumu není možné. Problém měření se tedy stává ústředním problémem sociologie.

Jak ukázala konkrétní sociologická analýza, nejorganičtější metodou, která se vyvinula bezprostředně z potřeb sociologie, je latentní analýza. Je nezbytné obrátit

k ní pozornost sociologů pracujících s kvantitativními metodami. Spolu s tím je aplikace této metody spojena s řešením řady matematických problémů, mimo jiné s řešením základního problému početního řešení. Latentní analýza umožňuje použít závislosti na cílech výzkumu metody matematické statistiky a matematické teorie řízení. Dále bude zapotřebí rozvíjet faktorovou analýzu a Q-techniku používající matrice korelací mezi osobami.

Ještě velmi vážavě se v sociologii využívá takových přesných matematických prostředků, jako je kovarianční, diskriminační a logická analýza. Je pravda, že těmito novými obory matematické statistiky se jen málo zabývá literatura, která navíc je velmi speciální. Je nezbytné co nejseriózněji systematicky seznamovat výzkumníky v oblasti sociologie s matematickou technikou, která je použitelná v sociálním výzkumu.

Je známo, že se nyní vypracovává jednotný systém plánování a řízení společnosti. Jeho vypracování se musí opírat o kvantitativní zákonitosti vyjadřující v přesných veličinách vztahy lidí (různých skupin i vrstev společnosti) k různým předmětům a jevům, jejich zájmy a tužby. To je nezbytné proto, abychom věděli, jak a v jakém množství je třeba plánovat růst hmotných a kulturních hodnot, jak kulturní potřeby souvisejí s hmotnými. Zejména proto se řešení teoretických a praktických problémů sociologie a sociologického výzkumu stává důležitou státní záležitostí. Úspěch této práce bude v rozhodující míře záviset na provádění vědeckého výzkumu v oblasti sociologie, jehož metodickým a koordinačním centrem se má stát Ústav konkrétního sociálního výzkumu, který je nyní začleněn do soustavy Akademie věd Sovětského svazu.

*

(M., Mysl, 1967); Metodika a technika sběru a zpracování prvotních sociologických informací (M., Nauka, 1968) aj.

Doslovný překlad statí:

Марксистская социология и конкретные социальные исследования.

Вопросы философии № 6/1968;